

गांधीवादी विचार

GANDHIAN THOUGHTS

संपादक

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

PRINCIPAL

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

एम. ए., नेट, पीएच.डी. (राज्यशास्त्र)

सहयोगी प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

- पदवी व पदव्युत्तर वर्गाकरिता १८ वर्षे अध्यापनाचा अनुभव
- पीएच.डी. मार्गदर्शक (राज्यशास्त्र) : संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
- सदस्य : राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळ-संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
- आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय जर्नल्समध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधांचे प्रकाशन
- विविध वर्तमानपत्रांमध्ये ५० पेक्षा जास्त लेख प्रकाशित
- कॉन्फरन्स प्रोसीडींगमध्ये १५ शोधनिबंध प्रकाशित
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय चर्चासत्रे व परिषदांमध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधांचे सादरीकरण

प्रकाशित पुस्तके:

- १) भारतीय संविधानातील तस्तुटी आणि स्थानिक स्वशासन : सत्र - १
- २) भारतीय संविधानातील तस्तुटी आणि स्थानिक स्वशासन : सत्र - १
- ३) निवडक संविधाने आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध

Aadhar Publications

New Business Model, Model of Professional Growth, 100% Profit, 100% Growth
अभ्यास, ज्ञान, कौशल, विद्येच्या माध्यमातून समाजाचे उत्कर्ष

गांधीवादी विचार

- प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड
- प्रथम आवृत्ती - २ ऑक्टोबर
- प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

- मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

- अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

- Price : 200/-

PRINCIPAL
f.S.S. Smt.V.U.P. ISBN-978-93-91305-39-0
Dr.B.S.Desale Science College
Sakri Tal. Dist. Dhule

गांधीवादी विचार

संपादक

प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड
सहयोगी प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोला.

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

PRINCIPAL
Smt. V.U.F.
Late Dr. B.S. Desale S
Sakri Tal. Sakri

महात्मा गांधींचे अस्पृश्योद्धार संबधी विचार व कार्य

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव

पाटील कला व कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय,

साक्री जि.धुळे - ४२४३०४ ध्वनी - ९४०५१०८१३५

ई-मेल - sharadpolsci@gmail.com

प्रस्तावना

महात्मा गांधी हे भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील एक सर्वसमावेशक स्वरूपाचे नेतृत्व होते. त्यांनी भारताचा स्वातंत्र्यलढा उभा करत असताना त्यामध्ये सर्व जाती धर्माच्या लोकांना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या प्रयत्नात ते बऱ्याच अंशी यशस्वी देखील झाले. यासोबतच वेगवेगळ्या रचनात्मक कार्यक्रमांची आखणी करून त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व केले. याच ध्येयधोरणाला अनुसरून गांधीजींनी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी देखील लढा उभारला होता. मात्र तो लढा हिंदू समाजाच्या मनपरिवर्तन घडवून आणण्यावर आधारित होता. त्यामुळे अस्पृश्यता निवारणाची कार्यपद्धती व दृष्टिकोन याबाबत महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामध्ये परस्पर वैचारिक संघर्षही झाला होता. प्रस्तुत शोध निबंधात अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी महात्मा गांधीजींच्या योगदानाची मीमांसा केली आहे.

महात्मा गांधींचा अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन

गांधीजींनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभापासूनच हिंदू समाजात अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला होता. अस्पृश्यतेस विरोध हे आश्रम जीवनाचे एक अभिन्न अंग होते. गांधीजी नेहमी असे म्हणत असायचे की, जोपर्यंत हिंदुस्तानी लोक अस्पृश्यतेचा नायनाट करणार नाहीत तोपर्यंत ब्रिटिशांकडून स्वातंत्र्य मिळवण्याची पात्रता त्यांच्यात येणारच नाही. 1920 व 1930 च्या दशकात त्यांनी सातत्याने या भूमिकेचा पाठपुरावा केला. त्याचा पुरावा म्हणजे

त्यांनी 1921 मध्ये अहमदाबाद येथे शोधित वर्गाच्या परिषदेत केलेल्या भाषणातून दिसून येतो. या भाषणात ते म्हणतात की, "हिंदुत्वाने अस्पृश्यतेला मान्यता देऊन घोर पाप केले आहे. अस्पृश्यतेने आपली फार मोठी अवनती केली आहे. साम्राज्यातही आपण वाळीत टाकले गेलो आहोत. दक्षिण आफ्रिका, पूर्व आफ्रिका, कॅनडा येथे तर हिंदूंच्या बरोबरच मुसलमानांनाही वाळीत टाकले जात आहे. मुसलमानांनी सुद्धा हा रोग आपल्याकडून घेतला आहे आणि हे सर्व अस्पृश्यतेतून उद्भवले आहे. जोपर्यंत हिंदू आपल्याच बांधवांपैकी असणाऱ्या या घटकांना (अस्पृश्यांना) स्पर्श करणे पाप आहे असे मानून अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माचा एक अविभाज्य घटक आहे असे मानत राहतील; तोपर्यंत स्वातंत्र्य मिळणे अशक्य आहे."²

भारतातील अस्पृश्यतेच्या अमानवी दुर्गुणास नष्ट करण्यासाठी महात्मा गांधींनी नैतिक बळाचे अनुसरण केले. यास एक अध्यात्मिक अर्थ प्रदान करताना ते म्हणतात की, 'सर्व माणसे ही ईश्वराची लेकरे असल्यामुळे कोणीही अस्पृश्य म्हणून जन्माला येऊ शकत नाही. म्हणून कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या जन्मापासूनच अस्पृश्य ठरविणे चुकीचे आहे.' तसेच ते प्रत्येक हिंदू धर्मीय व्यक्तीला उद्देशून असे म्हणतात की, 'अस्पृश्यता हा केवळ हिंदू धर्माचा घटक नाही तर तो हिंदू धर्माला लागलेला एक रोग आहे. म्हणून अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करणे हे प्रत्येक हिंदूचे आद्य कर्तव्य आहे.' याप्रकारे गांधीजी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी आग्रही होते. तसेच ते अस्पृश्यांना हिंदू धर्माचे अविभाज्य अंग मानत होते आणि प्रत्येक हिंदूंना असे नैतिक आवाहन करत होते की, अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करणे हे त्यांचे परम कर्तव्य आहे. मात्र यासाठी वर्णव्यवस्थेवर टीका करणे, त्यामध्ये बदल करणे, अथवा वर्णव्यवस्थाच नष्ट करण्याची गरज त्यांना वाटत नव्हती. याउलट डॉ. आंबेडकर वर्णव्यवस्थेलाच अस्पृश्यतेचे खरे मूळ मानत होते. त्यामुळे मुळावर आघात केल्याशिवाय अस्पृश्यता निर्मूलन होऊ शकत नाही असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.³ याप्रकारे गांधी व आंबेडकर यांच्या विचारात वरवर पाहता परस्पर विरोध दिसत असला तरी अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करणे हे दोघांचेही ध्येय होते. फक्त दोघांचे ध्येयप्राप्तीचे मार्ग हे वेगवेगळे होते.

जातीय निवाडा आणि गांधीजींचे उपोषण

ब्रिटीशांनी भारतात 'फोडा आणि राज्य करा' हे धोरण सुरुवातीपासूनच अवलंबिले होते. ऑगस्ट 1932 च्या जातीय निवाड्याने ब्रिटिश शासनाची 'फोडा व झोडा' ही नीती पुन्हा एकदा स्पष्ट झाली होती. या निवाड्याने प्रत्येक अल्पसंख्यांक गटाला कायदेमंडळात राखीव जागा देण्यात येऊन त्यांची निवड वेगवेगळ्या विभक्त मतदार संघातून होणार होती. तसेच पददलितांना म्हणजेच आजच्या अनुसूचित जातींना अल्पसंख्यांक ठरवून त्यांनाही विभक्त मतदारसंघ देण्यात आले होते. यामागे त्यांना हिंदूंपासून वेगळे करण्याची ब्रिटिशांची रणनीती दडलेली होती.⁴ जातीय निवाड्याच्या प्रसिद्धीनंतर येरवड्याच्या तुरुंगात असलेल्या महात्मा गांधींनी ब्रिटिश पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांना 18 ऑगस्ट 1932 रोजी पत्र लिहून जातीय निवाड्यात दुरुस्ती करण्याची विनंती केली. तसेच त्यांची ही मागणी मान्य न झाल्यास 20 सप्टेंबर पासून आमरण उपोषण सुरु करण्याचा इशारा देखील त्यांनी दिला. 8 सप्टेंबर 1932 रोजी पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी गांधीजींच्या पत्रास पाठविलेल्या उत्तरात आपल्या योजनेचे समर्थन करून दुरुस्तीस असमर्थता दाखवली. त्यानंतर गांधींनी 9 सप्टेंबर रोजी आणखी एक शेवटचे पत्र पंतप्रधान मॅकडोनाल्ड यांना लिहिले. परंतु त्याचाही त्यांच्यावर काहीच परिणाम झाला नाही. गांधीजींच्या उपोषणाची मुदत जवळ येत असल्यामुळे काँग्रेस पुढार्यांना मध्ये अस्वस्थता पसरली होती. ए.व्ही. ठक्कर, पंडित मदन मोहन मालवीय, श्रीमती पेरिंग कॅप्टन, बॅ. जयकर व तेजबहादुर सप्रू आदी नेत्यांनी पुढाकार घेऊन मूळ योजनेत बदल करण्यासाठी व गांधीजींचे प्राण वाचवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सोबत तडजोडीची बोलणी सुरु केली. दि. 19 सप्टेंबर 1932 रोजी पंडित मदन मोहन मालवीय यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या संभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्वेषाने म्हणाले होते की, "हिंदुस्थानातील थोर अशी व्यक्ती महात्मा गांधी यांचा जीव मला प्रिय असला तरी त्यापेक्षा 6-7 कोटी अस्पृश्यांचे हक्क मला कमी प्यारे नाहीत. त्यांचे रक्षण मला प्रथम केले पाहिजे, या हक्कांचे रक्षण करण्याच्या प्रयत्नात तुम्ही सर्वांनी मिळून मला शेजारच्या रस्त्यावरील खांबावर फाशी दिले तरी त्याची मला पर्वा नाही. अस्पृश्यांचा प्रश्न मुख्य प्रधानाच्या निर्णयाने माझ्यापुरता सुटला आहे."

पण तो जे महात्मा किंवा महात्मा गांधींना मान्य नसेल तर आपल्याला काय केले पाहिजे हे प्रथम महात्मा गांधींनी सांगितले पाहिजे. त्याचा नीट विचार करून त्यात अस्पृश्यांचे हित कितपत साधते हे मी पाहीन व त्यानंतर आपल्याला उत्तर देईन."⁵ अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकर दलितांच्या हिताचा दुसरा ठोस पर्याय मिळाल्याशिवाय मूळ योजनेत बदल करायला तयार नव्हते. त्यामुळे ठरल्याप्रमाणे गांधीजींनी 20 सप्टेंबर 1932 रोजी आमरण उपोषणाला सुरुवात केल्यावर गंभीर पेचप्रसंग निर्माण झाला. त्यामुळे काँग्रेस पुढारी व डॉ. आंबेडकर यांच्या तातडीने चर्चा व बैठका सुरु झाल्या. 'दलितांना स्वतंत्र मतदारसंघ मिळत असताना देखील त्यांनी ते सोडून घाबरे असे जर गांधीजींचे मत असेल तर दलितांना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून अधिक राखीव जागा त्यांना मिळाल्या पाहिजे अशी भूमिका डॉ. आंबेडकरांनी गांधीजींची भेट घेऊन मांडली. 23 व 24 सप्टेंबर रोजी पंडित मालवीय यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीत उभय पक्षांमध्ये प्रदिर्घ चर्चा झाली. ब्रिटिश सरकारने जाहीर केलेल्या जातीय निवाड्यात अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघाद्वारे 78 जागा मिळाल्या होत्या. आता त्या बदल्यात डॉ. आंबेडकरांनी 197 राखीव जागांची मागणी केली होती. मात्र अस्पृश्यांसाठी 148 जागा राखीव ठेवण्याचा निर्णय अखेरीस दोन्ही पक्षांनी मान्य केला. अशाप्रकारे "महात्मा गांधींचे प्राण वाचविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कराराचा जो मसुदा 24 सप्टेंबर 1932 रोजी पुण्यात मान्य केला, त्याला 25 सप्टेंबर रोजी मुंबईत भरलेल्या पुढार्यांच्या परिषदेत मंजूरी देण्यात आली. सर्वांच्या संमतीने झालेला हा 'पुणे करार' लक्षात घेऊन पंतप्रधान मॅकडोनाल्ड यांनी आधीचा 'जातीय निवाडा' बदलावा अशी विनंती करणारी तार त्यांना पाठवण्यात आली. महात्मा गांधीजींच्या वतीने दिनबंधू सी.एफ. अँड्र्यूज यांनी पंतप्रधानांशी संपर्क साधल्यानंतर आणि मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत पुणे करारास मान्यता देण्यात आल्यावर 26 सप्टेंबरला गांधीजींनी उपोषण थांबवले."⁶ यावरून असे दिसते की, गांधीजी कोणत्याही परिस्थितीत दलितांना हिंदूपासून तुटू देऊ इच्छित नव्हते.

PRINCIPAL
T.S.S. Smt. V.U. Path. &
Late Dr. B.S. Desale Science College

महात्मा गांधींचा अस्पृश्यता निवारण कार्य

पुणे करारानंतर गांधीजींनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नांकडे अधिक लक्ष केंद्रित केल्यामुळे सविनय कायदेभंगाची चळवळ थंडावली होती. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी प्रचलित 'अस्पृश्य वर्ग' हे नामाभिधान बदलून इतर कोणतीही संयुक्तिक परिभाषिक शब्दयोजना करण्याची सूचना केली होती. त्या आवाहानानुसार गांधीजींनी अस्पृश्यांसाठी 'हरिजन' हे नवे नामाभिधान केले. तसेच त्यांनी आपल्या 'यंग इंडिया' या साप्ताहिकाचे रूपांतर 'हरिजन' मध्ये केले. 11 फेब्रुवारी 1933 रोजी 'हरिजन' साप्ताहिकाचा पहिला अंक प्रसिद्ध झाला. याआधीच गांधीजींनी 1932 मध्ये 'हरिजन सेवक संघाची' स्थापना केली होती. 8 मे 1933 रोजी गांधीजींनी अस्पृश्यता निवारणाच्या प्रश्नासंबंधी आत्मशुद्धीसाठी 21 दिवसाचे उपोषण सुरू केले. 8 मे या दिवशीच गांधीजींची तुरुंगातून बिनशर्त मुक्तता करण्यात आली. यानंतर गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ एक महिना स्थगित करणार असल्याचे जाहीर केले. तर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे 9 मे रोजी गांधीजींच्या परवानगीने काँग्रेसचे हंगामी अध्यक्ष श्री.अणे यांनी आंदोलन सहा आठवड्यांपर्यंत तहकूब करण्यात येत असल्याचे जाहीर केले. गांधीजींची कारावासातून सुटका करताना, त्यांनी पुण्याच्या हद्दीतच राहण्याची अट सरकारने घातली होती. मात्र सुटकेनंतर गांधीजी ही अट मोडणार हे लक्षात येताच इंग्रज सरकारने गांधीजींना 1 ऑगस्ट रोजी पुन्हा अटक करून एक वर्षाची शिक्षा सुनावली व येरवड्याच्या तुरुंगात ठेवले. तुरुंगातूनच अस्पृश्योद्धाराचे काम सुरू करण्याचा गांधीजींचा विचार होता, परंतु सरकारने त्यास मान्यता न दिल्यामुळे गांधीजींनी 16 ऑगस्ट पासून बेमुदत आमरण उपोषण सुरू केले. उपोषणामुळे गांधीजींची प्रकृती बिघडल्यावर 13 ऑगस्ट 1933 रोजी सरकारने त्यांची सुटका केली. सुटकेनंतर गांधीजी सप्टेंबर 1933 मध्ये वर्ध्यांच्या सत्याग्रह आश्रमात राहावयास गेले. कारण स्वराज्य मिळाल्याशिवाय साबरमती आश्रमात परतणार नाही अशी शपथ त्यांनी 1930 मध्ये घेतली होती. "यानंतर 7 नोव्हेंबर 1933 पासून 2 ऑगस्ट 1934 या कालावधीत गांधीजींनी अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांसंबंधी लोकजागृती करण्यासाठी 'हरिजन यात्रा' काढली. सतत दहा महिने भारतभर बारा हजार पाचशे मैल प्रवास करून हरिजनांच्या

कल्याणासाठी जवळजवळ आठ लाख रुपये जमा केले."७ गांधीजींच्या या अदभूत यात्रेच्या प्रभावाविषयी सविस्तर माहिती घेणे आणि अत्यंत बारकाईने समजून घेण्यासाठी केवळ भारतातीलच नव्हे तर लंडनमध्ये स्थित नितीनिर्माते देखील अत्यंत सतर्क होते. अलीकडेच प्रकाशित झालेल्या ब्रिटिशकाळातील गोपनीय दस्तावेजातील माहितीच्या आधारे गांधीजींच्या अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधीच्या या अनोख्या प्रयत्नांच्या अनेक अज्ञात पैलूंवर प्रकाश पडला आहे. या दस्तऐवजामधून कटाक्षाने असे लक्षात येते की, महात्मा गांधीजींनी अत्यंत विषम परिस्थितीमध्ये 'हरिजन यात्रा' काढली होती."८ "गांधीजींच्या या अस्पृश्यता निवारण यात्रेबाबत सनातन विचाराच्या लोकांबरोबरच अनेक काँग्रेसमधील लोक देखील नाराज होते. त्यामुळे दिवसेंदिवस आपण काँग्रेसमधील आपल्या मित्रांपासून देखील बाजूला पडत असल्याची जाणीव महात्मा गांधी यांना होऊ लागली होती. महात्मा गांधी यांच्यावर नाराज असणाऱ्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांमध्ये बहुतांशी पूर्णतः राजकारणी स्वभावाचे लोक होते. त्यांच्या मते, राजकारणाचा अर्थ ब्रिटिश सरकार नष्ट करून त्याजागी स्वदेशी सरकार स्थापन करणे एवढ्यापुरता मर्यादित होता. मात्र इतर राजकारणी आणि महात्मा गांधी यांच्या विचारात खूप मोठा फरक होता. कारण गांधीजी देशासाठी स्वातंत्र्य संघर्षाबरोबरच रचनात्मक कार्य देखील करू इच्छित होते."९

1930 च्या दशकात सुरुवातीस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्पृश्य समाजाचे प्रवक्ते म्हणून नावारूपाला आले होते. ते गांधींवर आणि काँग्रेसवरही अत्यंत कडवट टीका करायचे. त्याला प्रतिक्रिया म्हणून गांधींनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचे त्यांचे काम आणखी जोरात सुरू केले होते. याठिकाणी आणखी आणखी एक नोंद घेणे गरजेचे आहे ती म्हणजे, गांधीजींच्या अस्पृश्यता निर्मूलन प्रयत्नांच्या विरोधात फक्त आंबेडकरवादीच उभे होते असे नव्हे, (त्यांना गांधी फार सावकाश चालत आहेत असे वाटायचे) तर सनातनी हिंदू सुद्धा त्यांच्याविरुद्ध होते. (त्यांना वाटायचे की, अस्पृश्यता ही परमेश्वराची देणगी असल्यामुळे त्याला गांधींनी आव्हान देण्याचे काहीच कारण नाही.)१०

19 जून 1934 मध्ये गांधीजी पुणे शहरात आले आणि त्यांचे अनेक कार्यक्रम झाले. परंतु 25 जून रोजी संध्याकाळी ज्या वाहनातून ते जाणार होते त्या

वाहनावर काही अज्ञात हल्लेखोरांनी बॉम्ब फेकला. सुदैवाने गांधीजी बॉम्बे फेकलेल्या कारमध्ये नव्हते तर त्या पाठीमागच्या कार मध्ये होते. बॉम्ब हल्ल्यामुळे त्या कारमध्ये असलेले दोन कॉन्स्टेबल आणि एक म्युनिसिपल कर्मचारी सहित सात व्यक्ती जखमी झाल्या. या घटनेच्या या संदर्भात बोलताना गांधी यांनी म्हटले होते की, "मला असे वाटत नाही की आज संध्याकाळी झालेल्या या विकृत घटनेपाठीमागे कोणत्याही समजूतदार सनातनी व्यक्तीचे प्रोत्साहन असेल असे मला वाटत नाही. तरीदेखील मी सनातनी मित्रांना असे सांगू इच्छितो की त्यांनी त्यांच्या बाजूने बोलणाऱ्या आणि लिहिणाऱ्या व्यक्तींच्या भाषेवर अंकुश ठेवावा. आजच्या दुःखद घटनेमुळे निश्चितपणे हरिजन अभियानाच्या उद्दिष्टांमध्ये आणखी वाढ झाली आहे."११

समारोप

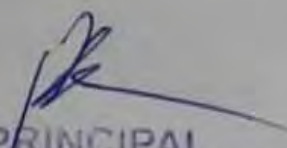
'अस्पृश्यता हा हिंदूधर्माला लागलेला कलंक आहे' असे महात्मा गांधी यांचे मत होते. म्हणून अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी हिंदू धर्मियांनीच पुढाकार घेतला पाहिजे, कारण ते त्यांचे कर्तव्य आहे, असे गांधीजींचे ठाम मत होते. मात्र अस्पृश्यतेचा प्रश्न सोडवत असताना सवर्णांना दुखावणे हे स्वातंत्र्यलढ्याच्या दृष्टीने हिताचे होणार नाही, हे गांधीजींना ठाऊक असल्यामुळे त्यांनी हा प्रश्न सवर्णांच्या मनपरिवर्तनाच्या सहाय्याने सोडवण्यावर अधिक भर दिल्याचे दिसते. मात्र महात्मा गांधींची ही भूमिका डॉ. आंबेडकर यांना मान्य नव्हती. पण गांधीजींनी एकीकडे डॉ. आंबेडकर, दुसरीकडे सनातन मनोवृत्तीचे सवर्ण तर तिसऱ्या बाजूला अनेक काँग्रेस पुढार्यांचा रोष पत्करून, आपल्या अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याला जराही मागे घेतले नाही. यावरून असे म्हणता येते की, अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी गांधीजींची तळमळ ही प्रामाणिक होती आणि ते त्यांनी त्यांचे विचार आणि कृतीतून सिद्ध केले आहे.

संदर्भ :

1. तिवारी, विवेकानंद (2019), 'अछूत मतवाद के सच गांधी और अंबेडकर', नई दिल्ली : सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन, पृ.257
2. गुहा, रामचंद्र (अनुवाद- शारदा साठे) (2018), 'आधुनिक भारताचे विचारस्तंभ', पुणे : रोहन प्रकाशन, पृ.189

3. मल, पूरुष (2016), 'गांधी अम्बेडकर एवं दलितोद्धार आन्दोलन', खण्ड-1, जयपुर : अविष्कार पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्युटर्स, पृ.85
4. तळवळकर, गोविंद (1997), 'सतांतर - 1947', खंड-1, मुंबई : मौज प्रकाशन गृह, पृ.158,159
5. निकम, श्रीराम (2008), 'गांधी - आंबेडकर : अस्पृश्यमुक्ती संघर्ष', मुंबई : लोकवाड.मय गृह, पृ.125,126
6. फडके, य.दि. (1993), 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र', खंड - 4, पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन, पृ.108,109
7. उपरोक्त, तिवारी, विवेकानंद (2019), 'अछूत मतवाद के सच गांधी और अंबेडकर', पृ.300
8. कित्ता, पृ.301
9. कित्ता, पृ.295
10. उपरोक्त, गुहा, रामचंद्र (अनुवाद- शारदा साठे) (2018), 'आधुनिक भारताचे विचारस्तंभ', पृ.191,192
11. उपरोक्त, तिवारी, विवेकानंद (2019), 'अछूत मतवाद के सच गांधी और अंबेडकर', पृ.301

PRINCIPAL
f.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule